

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПРИКАМ'Я (НА МАТЕРІАЛАХ УДМУРТІЇ): ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ Й ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Денис Чернієнко

Україністика (українознавство) в Росії як сукупність дослідницьких напрямків у рамках різних гуманітарних наук (історія, етнографія, лінгвістика, фольклористика) має давні витoki, що сягають описів «Малоросії» в працях учених XVIII — першої половини XIX ст., і багату джерельну базу. Проте як окрема галузь знання з погляду проблемно-тематичних, структурних та інституціональних аспектів вона перебуває в стані формування і дотепер не є чимось суцільним, що дозволяє іноді твердити про відсутність серйозної україністики в російській науці, уповільненість і нерівномірність складання історіографічних традицій унаслідок різних чинників, насамперед ідеологічних і політичних¹.

Водночас вивчення історії і теперішнього стану українського населення («діаспори») у різних регіонах Росії можна розглядати як складову широкого дослідницького поля. Важливі результати в цій царині були отримані ще за радянських часів², на даний момент активну роботу в тій або іншій формі ведуть науково-освітні установи й окремі дослідники в місцях традиційно велелюдного і компактного проживання українців (Москва, Уфа, Оренбург, Омськ, Тюмень, Новосибірськ, Владивосток, Ростов-на-Дону, Воронеж, Саратов, Самара, Волгоград, Белгород, Брянськ тощо). Проте подібні позитивні приклади не дозволяють говорити про якусь сталу систему, школи, помітні перспективи; більшість областей Російської Федерації все ж таки залишаються «білими плямами» на науковій «карті» україністики.

Прикам'я — історико-географічний регіон, який через об'єктивні чинники тривалий час

перебував поза напрямками активних міграційних потоків українців у процесі формування т. зв. «східної діаспори». Основні маршрути пролягали через Середнє Поволжя, південне Приуралля (Оренбурзький край, Башкирія, де постійні українські поселення виникали уже в першій половині XVIII ст.), і далі до Сибіру. Масові переселення на рубежі XIX—XX ст. і під час століпінської аграрної реформи носили переважно сільськогосподарський характер. Великі лісові масиви Прикам'я, де вже починалася тайгова зона, були малопривабливими для українських селян унаслідок істотних відмінностей за якістю ґрунту, природно-кліматичними й ландшафтними умовами. Промислове виробництво на той час тільки розвивалося, і необхідну робочу силу поповнювали, насамперед, за рахунок російських жителів Уральського регіону (рекрутів і приписних селян), а також місцевого населення удмуртських сіл. Тому особливістю етнічної історії Іжевського заводу, заснованого 1760 р., є те, що спочатку навколо нього формувалося місто, власне, російське — уже до середини XIX ст. частка російського населення тут складала 95%³ (зараз — понад 70%).

Не дивно, що до певного часу поява в удмуртських землях вихідців із південно-західних земель Російської імперії була, швидше, виключенням з переважаючих етнодемографічних процесів; їхня діяльність не завжди була пов'язана із сільським господарством. За даними першого офіційного перепису населення дореволюційної Росії 1897 р., у В'ятській губернії зафіксовано проживання 95 «малоросів», зокрема в Гла-

зовському, Елабузькому, Малмижському, Сарапульському повітах (територія сучасної Удмуртії); 41 особа (25 чоловіків, 16 жінок), майже половина з них — у портовому місті Сарапул на р. Кама та його околицях. Але слід узяти до уваги, що в переписних листах національність визначалася за віросповіданням та мовою, і вихідців з України, врахованих як «православних», могло бути насправді більше.

Ще в середині XVIII ст. в удмуртських землях вів активну місіонерську й просвітницьку діяльність ієромонах Василь (Веніамін) Пуцек-Григорович — уродженець Полтавської губернії, випускник Київської духовної академії, що згодом став Казанським митрополитом. У 1741–1744 рр. він здійснив ряд поїздок в удмуртське село Дебеси, де викладав у школі, благословив створення першої граматики удмуртської мови, брав активну участь у хрещенні удмуртів. Назавжди залишиться пов'язаним з Удмуртією ім'я В. Короленка — письменника, публіциста та суспільно-політичного діяча. Упродовж кількох місяців 1879 р. він був на засланні в м. Глазов, а в 1895–1896 рр., як захисник, узяв найактивнішу участь у судовому процесі над групою селян-удмуртів, що були несправедливо звинувачені в людських жертвоприношеннях язичницьким богам. В. Короленко своїми статтями привернув до цієї справи увагу громадськості, провідних адвокатів, сам виступав на судових справах і добився виправдувального вироку.

Історію дореволюційного Іжевська переплетено із життям ще декількох відомих людей, які були безпосередньо пов'язані з Україною. З-поміж них можна назвати Г. Роснянського — кадрового офіцера із солдатської сім'ї Харківської губернії, від 1856 по 1871 р. — завідуючого т. зв. «ланкастерською» школою рушничної майстерності; М. Ярошенка — художника, живописця-«передвижника», офіцера-артилериста, Чернігівського дворянина, якого «прикомандирували» до заводу і який бував тут з інспекціями в 1883–1884 рр.

Але найпомітнішою постаттю того часу був А. Дубницький — потомствений дворянин із Херсонської губернії, генерал-майор, учений-інженер, винахідник сортів швидкорізальної сталі, автор декількох наукових праць та один із кращих фахівців зброярської справи і металургії в Росії. На Іжевському заводі він від 1889 по 1916 рр. обіймав різні високі посади до начальника всіх Камських заводів, зробив ряд важливих винаходів. Разом із групою іжевських металургів і майстрів А. Дубницького нагороджено Бронзовою медаллю за участь у Паризькій всесвітній виставці 1900 р.

До кінця 1920-х рр. чисельність українського населення у В'ятському краї, до складу якої входила й Вотська автономна область (ВАО), дещо збільшилася — до кількох сотень чоловік. Істотні зміни відбулися тільки в період індустріалізації 1930-х рр., коли на території Удмуртії діяло понад 170 промислових підприємств, із них 90 — нових. Перепис 1939 р. засвідчив, що в Удмуртії було вже 5760 українців (0,47 %), проте більшість, як і раніше — сільське населення (60 %). Приплив робочої сили з інших регіонів країни, у тому числі й України, пов'язаний, з одного боку, зі стрімким розвитком промисловості (об'єми виробництва зросли більш ніж утричі, наприклад, 16% усіх токарних верстатів СРСР вироблялося в Іжевську), і відчутним браком кваліфікованих робітників — із другого (після подій Громадянської війни залишилося не більш як 30% кадрів) ⁴.

Помітну роль у зміцненні зв'язків Прикам'я й України зіграли Велика Вітчизняна війна і процеси масової евакуації. Перші ешелони з прифронтових областей і республік почали прибувати до Удмуртії вже в червні-серпні 1941 р., зокрема ешелони з жителями багатьох міст і областей України, які приїжджали як приватно, так і в складі установ і підприємств. В Іжевську й Воткінську розміщувалися підприємства переважно військового профілю. Одним із перших і найбільших був київський завод «Арсенал» (1100 чоловік у 36 ешелонах); перевезення

людей і устаткування продовжувалося півтора місяця, і завод було евакуйовано майже повністю. Географія і структура розміщення була такою: Іжевськ — завод «Главстрой-механізація» (Дніпропетровськ), молочний комбінат (Одеса), швацька фабрика (Мелітополь), завод підйомно-транспортного устаткування (Харків), ланцюговий шарнірно-роликовий цех велосипедного заводу (Харків); Воткінськ — завод «Арсенал» (Київ); Сарапул — шкіряний завод № 4 (Васильків, Київська обл.), спиртовий завод ім. Артема (Скороходове, Харківська обл.), меблева фабрика (Прилуки, Чернігівська обл.), взуттєва фабрика № 5 (Харків), цукровий завод (Кегичівка, Харківська обл.); Глазов — хімічний завод (Ромодан, Полтавська обл.), склозавод «Пролетар» (Ворошиловград), Будильський спиртовий завод (Харківська обл.); загалом — 14 підприємств із 34-х евакуйованих на територію Удмуртії⁵.

Основні потоки переселенців проходили через вузлові залізничні станції — міста чи великі селища, де й осідала частина приїжджих (частка українців на деяких великих заводах Іжевська складала понад 4%). Значна кількість евакуйованих після звільнення СРСР від окупації повернулася назад, однак частина їх залишилася жити й працювати в Удмуртії на промислових об'єктах, що підлягали модернізації (Іжевський і Сарапульський радіозаводи, Іжевський електро-механічний завод, Чепецький механічний завод, завод «Редуктор», підшипниковий завод і т. д.); сюди на трудову мобілізацію прибувала і нова робоча сила. Таким чином, у післявоєнний період (друга половина 1940-х — 1950-ті рр.) чисельність українців зросла до 7521 особи, або 0,56% населення (перепис 1959 р.). Саме в післявоєнний період, незважаючи на більш активне розселення українців в адміністративних районах республіки (Увінському, Ігринському, Бале-зинському, Камбарському, Кизнерському), суттєво і на тривалу перспективу змінилося

співвідношення кількості сільського й міського населення (з 1959 р. по 2000-ті рр. частка останнього становила 84—88%).

Наймогутніші хвилі міграції на Приураллі припали на 1960—1980-ті рр.: за три десятиліття чисельність українців збільшилася майже вдвічі (1970 — 10267 (0,72%), 1979 — 11149 (0,74%), 1989 — 14167 (0,88%). У цей час складалася промислова спеціалізація Удмуртії — машинобудування й металообробка (43 профільні заводи, що діяли до 1991 р.), і орієнтація на військово-промисловий комплекс (70% підприємств). Саме тоді були введені в експлуатацію і швидко розвивалися великі заводи «Буммаш», «Нафтомаш», «Іжмаш» і багато інших — потрібно було залучати не лише робітників, але й висококваліфіковані інженерно-технічні кадри. До Удмуртії за системою розподілу доправили випускників вузів, представників суміжних підприємств з України та областей РРФСР, які згодом обійняли провідні керівні посади на ключових виробництвах (наприклад, А. Грабко — начальник уранового цеху Чепецького механічного заводу, П. Кишкан — директор Іжевської меблевої фабрики, Л. Кузьменко — заступник головного інженера Іжевського механічного заводу, М. Малащенко — інженер-конструктор Воткінського машинобудівного заводу, М. Погребняк — генеральний директор «Удмуртгеології», І. Романенко і А. Полу-смак — директори Сарапульського радіо-заводу, І. Стиценко — директор Іжевського мотозаводу тощо).

Значний внесок зробили вихідці з України в організацію та розвиток науки й освіти Удмуртії. У становленні наукових шкіл вищих учбових закладів Іжевська важливу роль зіграли, зокрема, доктори наук, професори В. Добровольський (Іжевський механічний інститут), В. Овсієнко (Удмуртський державний університет), І. Покрас (Іжевський механічний інститут), І. Русяк (Іжевський механічний інститут), Р. Трікоз, В. Ковріго (ректор Іжевської державної

сільськогосподарської академії), Б. Шульга (ректор Удмуртського державного університету) та інші. В Іжевську пам'ятають майстерність акторів драматичного театру А. Глотко, Г. Любченко (1960–1970-ті рр.), помітний слід у культурі й мистецтві залишила творчість художників В. Любарца, В. Окуня (представники т. зв. «харківської школи»). Від 1993 р. архієпископом Іжевським і Удмуртським є владика Микола (світське ім'я — М. Шкрумко, уродженець Хмельницької області).

Отже, українці Удмуртії як національна меншина («мала етнічна група») входять до складу основних елементів етнічної структури Камсько-В'ятського регіону з кінця ХІХ ст., збільшивши свою чисельність у другій половині ХХ ст. більш ніж удвічі. На сьогодні, за даними останнього Всеросійського перепису 2002 р., українці в Удмуртії становлять 0,73% населення (11 тис. 527 чол.). Це — четвертий за чисельністю етнос після росіян, удмуртів і татар, з-поміж них усі володіють російською мовою і 44,6% — українською. Відмінністю українського населення є те, що це переважно міське населення (84%; із них дві третини проживають в Іжевську, а найвища питома вага —

у м. Глазов на півночі республіки — 1,13%) середнього віку (42,3 роки) із високим рівнем освіти (понад 99%), що веде активну трудову діяльність (83%). Українці Удмуртії — здебільшого технічна, творча і наукова інтелігенція, службовці, підприємці, які значною мірою залучені до активних процесів урбанізації та модернізації і вносять помітний вклад у розвиток промислового, наукового й культурного потенціалу республіки і загалом Приуральського регіону. Стосовно класифікації діаспори їх можна віднести до третьої групи — міське, дисперсне населення зі слабкими внутрішніми етнокультурними зв'язками.

Водночас як самотній і традиційно глибоко інтегрований у російський культурно-історичний простір народ українці перебувають під сильним впливом асиміляційних процесів (русифікації). Так, у порівнянні з 1989 р. відбулося скорочення чисельності українців в Удмуртії як в абсолютному вираженні (з 14167 чол. до 11527), так і у відносному (з 0,88% до 0,73%), і цей процес триває. За темпами скорочення чисельності при порівнянні даних переписів 1989 р. і 2002 р. українці в Удмуртії посідають друге (!) місце.

Зміни чисельності деяких народів Удмуртської республіки:

Рік Регіон	1989			2002			Зміни за 13 років		
	чис-ть	% нас.	В О Л . У К Р . М О В . ¹	чис-ть	% нас.	В О Л . У К Р . М О В .	чис-ть	% нас.	В О Л . У К Р . М О В .
Башкирія	74990	1,9	49,8	55249	1,3	35	-19741	73,7	-14,8
Пермський край	45711	1,5	61,4	25948	0,92	47	-19763	56,8	-14,4
Татарстан	32822	0,9	60,9	24016	0,63	52	-8806	73,2	-8,9
Кіровська обл.	18885	1,1	72,5	11399	0,75	59	-7486	60,4	-13,5
Удмуртія	14167	0,88	59,3	11527	0,73	44	-2640	81,4	-15,3
Росія	4362872	2,96	58,5	2942961	2,02	43	-1419911	67,4	-15,5

Етнос. Культура. Реалія.

Скорочення чисельності українців у 1990–2000-тих рр. пов'язано не з від'їздом населення на «історичну батьківщину», а передусім із розмиванням етнічної самосвідомості, втратою етнічності. Основними чинниками асиміляції є: 1) домінуюча частка російського населення (70%) і провідна роль російської мови в суспільному житті; 2) високий рівень урбанізації (70%); 3) поліетнічне середовище (понад 120 народів, що проживають у республіці); як наслідок, відсутні мотиви і стимули для збереження етномовних традицій. Окрім того, у регіоні вкрай незначною є зовнішня трудова міграція: за переписом 2002 р., в Удмуртії проживали і працювали 402 громадянина України. Українську мову сьогодні можна почути лише поміж тими,

хто приїхав безпосередньо з України за радянських часів. Спостерігаємо очевидну тенденцію — люди старшого віку як основні носії мови природно відходять, середнє покоління схильне протягом життя змінити думку про свою національну приналежність, а молодь, втрачаючи сімейні традиції, звичаї, мову та зв'язки з «предківщиною» уже наперед ідентифікує себе як росіян. Наступний Всеросійський перепис 2010 р., можливо, підтвердить цю сумну закономірність.

Варто зазначити, що ці процеси не є типові лише для Удмуртії, але помітні також на матеріалах порівняльного аналізу двох останніх переписів на суміжних територіях у межах Урало-Поволзького регіону:

Показники Народ	1989 р.		2002 р.		Зміни за 13 років	
	кількість чол.	%	кількість чол.	%	кількість чол.	%
Німці	2 588	0,16	1 735	0,11	-853	67,04 (-32,96)
Українці	14 167	0,88	11 527	0,73	-2 640	81,36 (-18,64)
Башкири	5 217	0,32	4 320	0,27	-897	82,8 (-17,2)
Білоруси	3 847	0,24	3 308	0,21	-539	85,98 (-14,02)
Удмурти	496 522	30,9	460 582	29,3	-35 940	92,76 (-7,24)
Росіяни	945 216	58,9	944 108	60,1	-1 108	99,88 (-0,12)
Усе населення	1 605 663	100,0	1 570 316	100,0	-35 347	93,87 (-6,13)

Привертає увагу те, що мовна асиміляція проходить майже однаковими темпами в різних суб'єктах Федерації (13–15%, що узгоджується із середнім по країні показником), але динаміка скорочення чисельності українців у національних республіках є суттєво нижча, ніж загалом у Росії і в «звичайних» областях із більшою часткою російського населення, де процеси русифікації значно інтенсивніші. Ця закономірність ще потребує вивчення й пояснення, але, мабуть, не останнім чином її можна пов'язувати з формуванням у національних республіках системи

підвищеної уваги влади і громадської свідомості до «національного питання», що перебуває у фокусі соціальної, освітньої, культурної політики та діяльності ЗМІ.

За цих умов питання етнічної самосвідомості, підтримки, збереження й розвитку національної культури є найактуальнішими. Намагання їх розв'язати спричинили останнім часом активізацію українського руху в Удмуртії. У 2004 р. муніципальна (від 2001 р.) культурно-просвітницька організація, створена ініціативною групою вихідців з України з метою задоволення своїх етно-

культурних потреб, отримала новий статус — Регіональної громадянської організації Удмуртської республіки «Товариство української культури “Громада”». Відтоді «Громада» як одна з наймолодших НКО бере активну участь у суспільному й культурному житті регіону⁷. Філії організації діють в Іжевську та інших містах і районних центрах республіки.

Статутними завданнями товариства, зокрема, є: сприяння зміцненню міжнаціональної злагоди в регіоні, формування толерантної свідомості, повага до історико-культурних традицій українського й інших народів, створення умов для задоволення національно-культурних потреб українців, створення позитивного образу України в населення республіки. У 2004–2009 рр. організація «Громада» провела понад 50 заходів: фестивалі української культури, літературно-музичні вечори, народні й календарні свята, свята національної кухні, тематичні виставки, концерти, публічні лекції, театралізовані дійства й спектаклі, участь у міських та республіканських творчих конкурсах і проєктах, триває співпраця з українськими громадами із сусідніх регіонів Росії (наприклад Татарстану). Наразі реалізується програма «Збереження й розвиток української культури в Удмуртській рес-

публіці» з метою створення комплексної мережі інформаційних, культурних і науково-освітніх ресурсів. Серед перспективних напрямів у рамках цієї програми можна назвати: комплектування українського фонду на базі однієї з муніципальних бібліотек, організація недільної школи, оформлення постійної виставки з української історії і культури Удмуртії та Прикам'я, проведення науково-просвітницьких заходів.

З-поміж проблем, з якими стикається українська громада у своїй практиці, — відсутність на цей час усталених зв'язків (не споріднених, а організаційних) із співвітчизниками в Україні, недостатня фінансова база, слабкий розвиток молодіжного руху, брак літератури, методичних і наочних матеріалів. Оцінюючи загалом ситуацію, можна зазначити, що національний рух українців не отримав наразі суспільного резонансу, відноситься до «другого ешелону» етнічної мобілізації в Удмуртській республіці⁸. Однак, перебуваючи на стадії становлення, за час свого існування організація «Громада» накопичила деякий досвід зі збереження етнічності українського населення республіки і на сьогодні є окремим соціокультурним феноменом із належним потенціалом, аби вести діалог зі всіма зацікавленими сторонами.

¹ Мироненко В. О некоторых проблемах современной российской украинистики // <http://www.day.kiev.ua/203787>

² Див. наприклад: *Аргудяева Ю.* Крестьянская семья украинцев в Приморье (80-е гг. XIX – начало XX в.). – М., 1993; *Бабенко В.* Украинцы Башкирской АССР. – Уфа, 1992; *Северьянова А.* Заселение Нижнего Поволжья украинцами // Историко-краеведческие записки. – Волгоград, 1974; *Чижилова А.* Кубанские станицы. – М., 1976; *Чижилова Л.* Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М., 1988; *Шпорт А.* Хозяйство и традиционно-бытовая культура украинских переселенцев в Западной Сибири. – М., 1987.

³ *Васина Т.* Камские заводы: население, культура, быт (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Ижевск, 2006. – С. 92.

⁴ Индустриализация // Удмуртская Республика: Энциклопедия. – Ижевск, 2000. – С. 372.

⁵ Удмуртия в период Великой Отечественной войны. – Ижевск, 1996. – С. 30–59.

⁶ У перепису 1989 р. враховано володіння рідною мовою й мовою своєї національності як другою (нерідною). У перепису 2002 р. в переважній більшості суб'єктів РФ питання про рідну мову було виключено.

⁷ *Черниенко Д.* Деятельность РОО УР «Общество украинской культуры “Громада”» как механизм формирования межэтнической толерантности // Этничность и власть: Материалы VI Международного семинара. Ялта, Алупка, 14–16 мая 2007 г. / Под ред. Т. Сенюшкиной. – Симферополь, 2008. – С. 155–157.

⁸ *Смирнова С.* Феномен Удмуртии. Этнополитическое развитие в контексте постсоветских трансформаций. – М.; Ижевск, 2002. – С. 216.

In this article the author strives for the diachronic observation of the formation, specifically, the Ukrainian studies in the Russian Prykamyie (Udmurtia) in reference to the general stages and the ethnodemographic characteristics of the Ukrainian population in Udmurtia.